

СПЕЦИФІКА ВЖИВАННЯ ІМПЕРАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ У РІЗНИХ СТИЛЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII СТ.

Стаття присвячена проблемі специфіки стилістичного використання імперативних конструкцій в українській мові XVI–XVIII ст. Аналіз засобів і способів вираження імперативних значень у різностильових текстах досліджуваного періоду виявляє закономірності формування та реалізації ядерних і периферійних моделей.

Ключові слова: імператив, імперативна конструкція, імперативне значення, ядерні моделі, периферійні моделі.

В українській мові, як і в інших слов'янських, поняття імператива пов'язане з категоріальними ознаками дієслова, зокрема з категорією наказового способу, яка, на жаль, у науковій літературі залишається недостатньо дослідженою. Вивчення цього питання є актуальним завданням теоретичної граматики української мови, оскільки імперативні значення реалізуються за допомогою системи дієслівних словоформ, яка характеризується певними структурно-семантичними особливостями з відповідними інтонаційними, морфологічними, синтаксичними чи стилістичними модифікаціями у різножанрових і різностильових текстах. У науковій літературі імперативні одиниці переважно розглядалися у загальних дискурсах, колективних розвідках та монографічних дослідженнях, у яких дієслово аналізувалося як особлива лексико-граматична категорія мови. Серед учених, які досліджували імператив у історичному аспекті на матеріалі східнослов'янських мов треба назвати М. К. Грунського, П. К. Коваліва, В. І. Журавського, А. П. Яреценка, В. Н. Білоусова, С. П. Бевзенка, В. М. Русанівського [5; 6; 7; 14; 2; 10], але результати цих досліджень стосуються переважно історії розвитку та становлення форм наказового способу на морфологічному рівні, а стилістичні особливості імператива залишаються поза увагою. Формально-граматичний, структурно-семантичний, функціонально-комунікативний та прагматилістичний аспекти вивчення сучасного стану наказового способу подаються у роботах М. П. Муравицької, В. Граб'є, Л. А. Бірюліна, В. С. Храковського, О. В. Нарушевич-Васильєвої [8; 4; 11; 3; 9], Л. В. Бережан [1], Л. В. Фоміної [12], Н. В. Швидкої [13] та ін.

Метою статті є спроба з'ясування специфіки стилістичного маркування імперативних конструкцій в українській мові XVI–XVIII ст., адже саме в цей історичний період закладалися стилістичні основи нової української літературної мови.

Треба відзначити, що функціонально-семантична специфіка українського імператива не дозволяє ототожнювати його з наказовим способом дієслова, хоч саме форми наказового способу стали основою морфологічної парадигми, за допомогою якої реалізуються відповідні імперативні значення. У нашому дослідженні ми аналізуємо конструкції, які хоча б інколи «запідозрювалися» в імперативності. Проаналізувавши пам'ятки української мови XVI–XVIII ст., ми зафіксували 5000 конструкцій з імперативним значенням, яке виражалося за допомогою різноманітних форм, а саме:

- синтетичних форм наказового способу:

1) форм 2-ої особи однини та множини: **Не ищи** щастія за морем, **не проси** его у человекѣ, **не странствуй** по планетам... (ГС, кінець XVIII, 114); ...так мнѣ, Боже, **помози**, непорочное сіе Евангеліе и невинная страсть Христова (КУГД, 53);

2) форм 1-ої особи множини: ... а мы **смиріймося** и **понижаймо**; а мы **не погоршимося**, если и во уманые приходимо, но благодарнѣ сей крест **нѣсимо** (Іван Вишенський. Краткословный отвѣт Феодула..., 1597, ХДУЛ, 116);

- аналітичних форм наказового способу (сполучення дієслів з частками *ать* (*атъ*), *да*, *хай* (*нехай*), *бодай*, *пусть* (*пуцай*)):

1) форм 3-ої особи однини та множини: ... прошу поважной науки... **нехай** **пожиткуют** (ДДГ, 48); Бгъ вамъ **нехай** сия любовь **нагородитъ** (ПЛ 18 ст., 1723, 33);

2) форм 1-ої особи однини та множини: **Да не увидимъ** болѣ поношеній нашихъ, **не услышимъ** стону потомства нашего! (ИР, кінець XVIII, 63); Плочую; лечь, кто їтесъ, **нех** вперед **познаю** (ДУ 5, Драма «Про Олексія...», 1673–1674, 129);

3) форм 2-ої особи однини та множини: **Да благоволите**, благородіе ваше, по давнему обикновению... (АКНЗС, 1735, лист, 114); **Покайтесь**, **да не погибнете** дwoякою погибеллю... (ІВ, 126);

- недієслівними формами: **На**, колы хоч, з денгою алтин за шапчину (Інт., 1737, 133); ... одни кричатъ: «Бруховецкого гетманомъ», а другіе кричатъ: «Сомка гетманомъ...» (ЛС, 75);

- перформативами на зразок **наказую, прошу, велю** і под.: *Через то **воззываеть** вась всѣхъ... **соединитьсѣ** къ нашему единомыслию и **приложитисѣ** къ Церкви прежней нашей...* (ИР, кінець XVIII, 35);
- інфінітивом: *...и **да неважить** никто **одминяти** и **нарушати** правъ и свободъ...* (ИР, кінець XVIII, 29); *...далеки больш вам **постити** не **годиться*** (УЛ 17, кінець XVII, 36);
- формами умовного способу: *...**Не миновал бы** ты того Христа (ГС, XVIII, 208); **Нехай бы** вѣнъ **преставъ** тѣлко **мудровати*** (Исповѣдь, 1789, 190);
- формами теперішнього та майбутнього часу дійсного способу: ***Заспѣваемъ...** **Вытьемъ** калиновки... **Поговоримъ...*** (І. Некраш., кінець XVIII, 193); *...**Призову жь** и я **Его** въ свою **помощь!*** (ИР, кінець XVIII, 13).

Вищезазначені форми по-різному представлені у стилях української мови XVI—XVIII ст. Кількісні ознаки кожного різновиду імперативних конструкцій ми аналізували, базуючись на чотирьох основних стилях, які найвиразніше репрезентують літературну мову того часу: діловому, художньому, полемічному та історико-мемуарному. Поза нашою увагою залишився науковий стиль, оскільки він лише зароджувався в цей період та не мав чітких рис для статистичної роботи.

Стилістична маркованість імперативних конструкцій в українській мові XVI—XVIII ст.

№ п/п	Типи імперативних конструкцій (у %)	З формами наказового способу	З недієслівними формами	Перформативні	Інфінітивні імперативні речення	З формами дійсного способу	З формами умовного способу
1	Художній	52,3	27,2	6,2	8,2	4,9	3,8
2	Полемічний	72,9	2,4	2	20,1	0,4	2,2
3	Історико-мемуарний	76	—	4	20	—	—
4	Діловий	0,6	—	43,4	56	—	—

Розподіл імперативних конструкцій за структурними типами, їх відсоткове вираження в кожному з них, порядок зменшення кількості імперативних речень за структурними типами добре ілюструє таблиця.

Отже, аналіз засобів і способів вираження імперативних значень у різножанрових і різностильових текстах досліджуваного

періоду виявляє закономірності формування й реалізації ядерних та периферійних моделей у різних жанрах і стилях, зокрема синтетичні та аналітичні форми імператива, фіксуючись у всіх пам'ятках досліджуваного періоду, виявляють себе по-різному як з якісного, так і з кількісного боку: в аналізованій діловій документації основним засобом вираження імперативності є інфінітивні та перформативні конструкції, тоді як у драматичних творах форми теперішнього і майбутнього часів, умовний спосіб та конструкції з недієслівними формами; в полемічній літературі переважають конструкції з формами наказового способу та інфінітивні конструкції.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АКНЗС — Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734 — 1775: Корпус документів / П. С. Сохань та ін. — К., 1998. — Т. I. — 695 с.

Галят. — Іоанікій Галятівський. Ключ розуміння / підгот. до видання І. П. Чепіга; відп. ред. В. В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1985. — 445 с.

ГС — Сковорода Г. С. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. С. Сковорода. — К., 1983. — 542 с.

ДДГ — Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1993. — 388 с.

ДУ 5 — Резанов В. Драма українська. 1. Старовинний театр український. — Вип. V. Драматизовані легенди агіографічні. — К.: УАН, 1928. — С. 191–238.

Зінов. — Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповіді посполиті / підготовка тексту І. П. Чепіги. — К.: Наук. думка, 1971. — 391 с.

ИВ — Вишенский И. Сочинения. — М. — Л., 1955. — 372 с.

Измѣна — Драма «Ужасная измѣна сластолюбиваго житія съ прискорбнымъ и нищетнымъ» // Резанов В. Драма українська. 1. Старовинний театр український. Вип. 6. Драма-моралітети. — К.: УАН, 1929. — С. 95–120.

І. Некр. — Вірші І. Некрашевича (XVIII ст.) // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. — К.: Друкар, 1922. — С. 188–194.

Інт. — Українські інтермедії XVII — XVIII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 239 с.

ИР — История Русовъ. — М., 1846. — С. 1–261.

Исповѣдь — «Исповѣдь», діалог панотця І. Некрашевича // Резанов В. Драма Українська. 1. Старовинний театр український. Вип. 6. Драма-моралітети. — К.: УАН, 1929. — С. 187–190.

Книжица — Книжица (в десяти отделах) — Острог, 1598. — 144 л.

КУГД — Конституція Української Гетьманської держави. — Львів: Право, К.Р.Б., 1997. — 159 с.

ЛС — Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, «Краткого Описанія Малороссіи» и «Собранія Историческаго». — К., 1878. — С. 1–207

ПЛ — Передрієнко В. А. Приватні листи XVIII ст. / В. А. Передрієнко. — К.: Наук. думка, 1987. — 173 с.

УЛ 17 — Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Кречотня; ред. тому О. В. Мишанич. — К.: Наук. думка, 1987. — 608 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бережан, Л. В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.01 — українська мова / Л. В. Бережан. — Івано-Франківськ, 1997. — 16 с.
2. Белоусов, В. Н. История форм повелительного наклонения в русском языке (на материале памятников письменности XI — нач. XVIII вв.) : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. филол. наук : специальность 661 — языки народов СССР (русский язык) /. — М., 1978. — 17 с.
3. Бирюлин, Л. А. Семантика и прагматика русского императива / Л. А. Бирюлин. — Helsinki, 1994. — 229 с.
4. Грабье, В. Семантика русского императива / В. Грабье // Сопоставительное изучение грамматики русского языка с чешским и другими славянскими языками. — М., 1983. — С. 105–128.
5. Грунський, М. К. Історія формування української мови / М. К. Грунський, П. К. Ковалів. — Харків, 1931. — С. 292–297.
6. Журавский, В. И. История повелительного наклонения в белорусском языке : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. филол. наук : специальность 661 — языки народов СССР (белорусский язык) / В. И. Журавский. — Минск, 1953. — 20 с.
7. Історія української мови. Морфологія. — К. : Наук. думка, 1978. — 491 с.
8. Муравицкая, М. П. Полисемия императива / М. П. Муравицкая // Математическая лингвистика. — К. : Изд-во Киевского университета, 1973. — Вып. 1. — С. 50–60.
9. Нарушевич-Васильєва, О. В. Категорія спонукальності у прагмастилістичному аспекті : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.01 — українська мова / О. В. Нарушевич-Васильєва. — Одеса, 2002. — 20 с.
10. Русанівський, В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1971. — 315 с.
11. Типология императивных конструкций / Бирюлин Л. А., Храковский В. С., Груздева Е. Ю. и др. — СПб. : Наука, 1992. — 300 с.
12. Фоміна, Л. В. Комуникативна організація безсполучникового речення спонукального типу : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.01 — українська мова / Л. В. Фоміна. — Харків, 2000. — 19 с.
13. Швидка, Н. В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.01 — українська мова / Н. В. Швидка. — Харків, 1998. — 19 с.
14. Ярещенко, А. П. Повелительное наклонение глагола в языке украинской народности (на материале письменных памятников XIV — первой половины XVII в.) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : специальность 661 — языки народов СССР (украинский язык) / А. П. Ярещенко. — Х., 1967. — 19 с.

Шевчук И. Специфика использования императивных конструкций в разных стилях украинского языка XVI — XVIII вв.

Стаття посвящена проблемі специфіки стилістического використання імперативних конструкцій в українському мові XVI — XVIII вв. Аналіз засобів і способів вираження імперативних значень в різностилевих текстах досліджуваного періоду виявляє закономірності формування і реалізації ядерних і периферійних моделей.

Ключевые слова: императив, императивная конструкция, императивное значение, ядерные модели, периферийные модели.

Shevchuk I. Stylistic usage of imperative constructions in the Ukrainian language XVI–XVIII cc.

The article is devoted to a problem of the specificity of stylistic usage of imperative constructions in the Ukrainian language XVI–XVIII cc. The analysis of means and ways of expression of imperativeness in texts of different styles confirms laws of formation and realization of kernel and peripheral models which are considering.

Key words: imperative, imperative construction, imperative meaning, nuclear models, periferical models.

УДК 811.161.2'37

Світлана Шуляк
(Умань, Україна)

ЗАМОВЛЯННЯ-ДІАЛОГИ ЯК РІЗНОВИД УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВНИХ ТЕКСТІВ

Стаття присвячена вивченню замовлянь-діалогів як різновиду кількофразових текстів українських замовлянь. Визначаються типи семантико-синтаксичної структури досліджуваних одиниць. Аналізуються функції текстів замовлянь-діалогів та їх зв'язок з магічними віруваннями наших предків.

Ключові слова: замовляння-діалоги, українські замовляння, текст, вірування.

Дослідженню текстів замовлянь присвячені праці О. Потебні, М. Грушевського, А. Астахової, С. Єрмоленко, В. Петрова, Н. Познанського, С. Росовецького, В. Соколової, Ф. Зелінського, О. Свиридова, О. Остроушко, О. Потапенко, В. Кузьменко, С. Павлюк, Є. Кагарова, І. Руснак, В. Вакуленко, Я. Підцерковної та інших мовознавців.

Є. Кагаров розглядав українські замовляння в контексті східнослов'янських народних обрядів [4]. У міждисциплінарних дослідженнях В. Петров підкреслює, що більшість замовних текстів становлять паралелістичні замовляння, які побудовані на прийомі порівняння [6].

У своїх працях І. Руснак дає визначення замовляння і міфу: замовляння (заговори, заклинання, закликання) — словесні формули, які нібито мають магічну, чудодійну силу і супроводжують магічні дії [9, 295]; міф — символічне уявлення людей про світ; витвір наївної віри, колективного художньо-образного мислення; оповідання про дохристиянських богів, героїв та ін. [9, 296].